

Малюта Ольга (Київ)

**ОРГАНИ ВЛАДИ ЗУНР ТА УНР В ЕКЗИЛІ у 20–40-і рр. ХХ ст.:
БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ДЕРЖАВНІСТЬ
ЯК ФОРМУ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ**

Українська національна державність, що, починаючи з 1991 року стала формою державної організації повсякденного життя українського народу, мала свою традицію та континуїтет. У ХХ ст. для нашого народу було властивим збереження української державницької традиції в еміграції. Роль носіїв державницької ідеї виконували легітимно створені на українській території органи влади двох форм української держави – ЗУНР та УНР, що, перебуваючи в екзилі, боролись за відновлення національної держави на українській території та забезпечували тяглість національного державотворення поза межами України.

Політиці органів влади ЗУНР та УНР в екзилі, спрямованій на відновлення Української національної держави, вітчизняні вчені не присвятили жодного спеціального наукового дослідження. Виключення становить військовий аспект діяльності еміграційного уряду УНР у 1921 – 1923 рр. (досліджував І. Срібняк¹). Окремим періодам діяльності органів влади УНР в еміграції присвятили свої праці безпосередні учасники тих подій – І. Фещенко-Чопівський, М. Ливицький, Я. Рудницький, І. Самійленко, З. Городиський². “Польський період” Державного Центру УНР в екзилі (1919 – 1924 рр.) відтворив у своїй монографії польський історик Я. Бруський³.

Потреба комплексного аналізу державницької діяльності органів влади ЗУНР та УНР в екзилі зумовила відтворення у даній статті їх політики, спрямованої у 1920 – 1948 рр. на відновлення національної державності в Україні.

Період українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. включав процес національного державотворення, втрату української державності та боротьбу за її відновлення. Відсутність єдиної концепції державного будівництва у провідників УНР та ЗОУНР, неузгодженість їх дій, непослідовна соціальна політика позбавили українську владу підтримки широких верств населення. Після офіційного проголошення Акта злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1919 р.) цілковитого злиття державного апарату не відбулося. Установчі збори, що мали вирішити це питання, так і не було скликано. ЗОУНР зберегла свої виконавчі та законодавчі структури, які продовжували функціонувати в межах визначених повноважень. Державне будівництво не було

завершеним. Воєнні дії польської армії в західноукраїнських землях та захоплення у квітні 1919 р. Львова сприяли зосередженню (незважаючи на заперечення С. Петлюри) державної влади в ЗОУНР у руках Є. Петрушевича. 9 червня 1919 р. в умовах державної небезпеки Державний Секретаріат та Президія Української Національної Ради передали Є. Петрушевичу всі повноваження у військових та цивільних питаннях. При Диктаторі функціонували Військова канцелярія та новоутворений уряд – Рада Уповноважених, до якої входили С. Голубович, С. Витвицький, І. Мирон, К. Долежалъ. Склад уповноважених час від часу змінювався.

Відмінні умови додержавного розвитку українського народу у західному та східному регіонах українських земель позначились на формуванні норм та стереотипів поведінки у будівничих держави – представників одного українського народу, але різних за історичним розвитком українських земель. В умовах загрози польської окупації 6 листопада 1919 р. частини УГА перейшли на бік Добровольчої армії А. Денікіна, 8 листопада С. Петлюра уклав нову угоду з поляками. Обидва провідники дбали про український народ, але кожен з них керувався історичними реаліями: для народу в західноукраїнських землях було несприйнятним правління поляків, у східноукраїнських – росіян.

Під загрозою розміщення польського війська у Кам'янці-Подільському уряд на чолі з Є. Петрушевичем у листопаді 1919 р. евакуювався до Відня, де утворено закордонний центр Західноукраїнської Народної Республіки. Так розпочався еміграційний період ЗУНР в екзилі. Є. Петрушевич основну увагу присвятив дипломатичній діяльності – так званій “закордонній політиці”. Він прагнув домогтися права на самостійність Галичини, доля якої розглядалась на Паризькій мирній конференції. Уряд ЗУНР майбутнє західноукраїнських земель тісно пов’язував з долею Великої України.

20 листопада 1919 р. на Паризькій мирній конференції було ухвалено проект статуту для Східної Галичини, згідно з яким Польщі надали мандат на управління краєм під контролем Ліги Націй строком на 25 років. Галичина повинна була отримати автономію у складі Польщі зі своїм парламентом, урядом, військом, визначати закордонну політику, але цього не сталося.

С. Петлюра 2 грудня 1919 р. проголосив “Варшавську декларацію”, у якій добровільно поступався полякам Галичиною та Волиню, після чого цивільні урядовці та практично всі штабні старшини виїхали у Польщу. Добровольці під командуванням генерала В. Павленка готувались до партизанського рейду в більшовицькі та денікінські тили, щоб підірвати їх сили, підтримати українських повстанців і піднести дух

народу у боротьбі з окупантами. 6 грудня 1919 р. українське військо вирушило у свій перший Зимовий похід, плануючи чинити опір, доки український уряд не прийде з допомогою.

Члени Української Національної Ради, які перебували на еміграції у Відні, на нарадах протягом 9 – 17 грудня 1919 р. одностайно вирішили, що українські землі повинні бути включені до складу однієї самостійної і суверенної Української держави. 11 грудня 1919 р. Українська Національна Рада висловила протест проти “Варшавської декларації” УНР, заперечуючи можливість вирішувати долю Східної Галичини та Північної Буковини кимось, окрім легальної виконавчої або законодавчої влади ЗУНР⁴.

У Варшаві голова Директорії С. Петлюра 12 січня 1920 р. провів нараду з міністрами УНР, на якій про роботу уряду на території УНР прозвітував О. Безпалко. Вирішено якнайшвидше скликати предпарламент, визнано бажаним повернення в Україну всіх громадських діячів, які випадково опинились на території Польщі. Дипломатична місія у Польщі для здійснення державної діяльності повинна була вжити всіх заходів щодо повернення в Україну урядового апарату: частини Міністерства військових справ, міністерств охорони здоров'я, фінансів, земельних, закордонних справ з майном та урядовцями, а також повернення державним установам в Україні – евакуйованого військового та іншого майна⁵. Просування польських військ в Україну урядовці УНР визнали небажаним і шкідливим, про що вирішили сповістити українське населення. Дипломатичну місію у Польщі уповноважено застерегти поляків від таких дій⁶. Однак вже у квітні 1920 р. С. Петлюра пішов на укладення з Польщею Варшавського договору. Це сприяло тому, що уряд ЗУНР, який раніше пов'язував долю Галичини з іншими українськими землями, став уникати участі у всеукраїнських акціях на підтримку української державності та зосередив зусилля на вирішенні “галицької проблеми”, обстоюючи на міжнародному рівні право на незалежність Галичини. Позицію уряду ЗУНР в екзилі підтримали мешканці Галичини, західноукраїнська політична еміграція, інтерновані в Чехії частини УГА⁷. У реорганізованому 1 серпня 1920 р. уряді ЗУНР на посаді уповноваженого з закордонних справ залишився С. Витвицький, уповноваженим з питань преси і пропаганди став К. Левицький, з фінансів, торгівлі і промисловості – В. Сінгалевич, з питань внутрішніх справ – О. Ганінчак.

У серпні 1920 р., коли у ході російсько-польської війни російська армія перебувала під Варшавою, напередодні міжнародної конференції у Спа польський прем'єр-міністр С. Грабський заявив С. Витвицькому про прийняття постанови, що визнавала галицьку державність за умови федерації з Польщею⁸. Після сприятливих для поляків наслідків битви під

Варшавою, вони більше не згадували про цю заяву. Уряд ЗУНР в екзилі активізував свою діяльність на міжнародній арені.

21 вересня 1920 р. делегація ЗУНР на чолі з К. Левицьким, відправлена на Ризьку мирну конференцію стежити за ходом нарад, надіслала ноту президії Паризької мирної конференції та заяву з протестом проти умов договору до Польщі та Радянської Росії⁹. У листопаді 1920 р. делегація Української Національної Ради прибула вирішувати справу Східної Галичини на загальні збори Ліги Націй в Женеву, де залишила меморіал про становище в Галичині та польський окупаційний режим. У період поки представництво уряду ЗУНР займалось дипломатичною діяльністю, українці у Східній Галичині повинні були чинити опір будь-яким суверенним актам Польської держави, щоб засвідчити, що українське населення не визнає польську державність¹⁰.

Друга війна Радянської Росії проти УНР завдала нищівного удару по українській державності. Окупація радянськими військами тимчасової столиці Української Республіки – Кам'янець-Подільського, змусила українське військо та урядові структури УНР 21 листопада 1920 р. покинути українську територію та виїхати до Польщі. Щоб не переривати тягlosti української державності, не послаблювати змагання за незалежність України було утворено Державний Центр УНР (об'єднав виконавчі та законодавчі структури влади), що розпочав свою діяльність з переходом уряду і армії УНР через кордон.

Еміграція 1920 р. Голови Директорії С. Петлюри з дієвою армією, державним апаратом, сіткою міжнародно визнаних у світі дипломатичних одиниць не могла зрівнятись, за твердженням Я. Рудницького, з еміграцією попередньої доби, оскільки жодна еміграція до чи після 1920 р. не мала державно-політичних атрибутів української соборної держави. Емігрував загальноукраїнський уряд, легітимна влада України. 1920 р. на еміграцію вийшла “державна” – Державний Центр Української Народної Республіки¹¹. Основним своїм завданням Державний Центр УНР визначив відновлення суверенної Української держави та підготовку до встановлення влади на території України.

Директорія утримувала всю повноту законодавчої та виконавчої влади, передану їй Трудовим Конгресом. Виконавчою структурою Державного Центру УНР залишалась Рада Народних Міністрів. Місцем перебування урядових структур до середини 1923 р. був Тарнів. Головою уряду до 25 березня 1921 р. залишався А. Лівіцький. Рада Народних Міністрів УНР зосередила свої зусилля на питаннях скликання парламенту, налагодження зв'язків з Україною, забезпечення ефективної дипломатичної діяльності.

У листопаді 1920 р. у Польщі перебувало 65 українських послів, 14 міністрів, близько 1680 урядовців, 3500 офіцерів, 11500 солдатів. Українців розмістили в кількох таборах (Ланцут, Вадовіце, Каліш, Александров, Щепіорно, Стржалков)¹². Центральне бюро біженців з України у Тарнові за неповними даними на 11 грудня 1920 р. на запит Канцелярії Директорії надіслало неповний список із 177 урядовців УНР, залишених у місті¹³.

Постійна рухливість фронту, а також початок першого Зимового походу були на заваді утворенню представницького органу на українській території. Тому 9 січня 1921 р. у Тарнові обрали законодавчий орган (предпарламент) – Раду Республіки, що складалась із 54 (із 67 можливих) представників політичних партій. Її головою став І. Фещенко-Чопівський (соціаліст-федераліст). Депутати Ради Республіки виконували свої повноваження півроку.

Репрезентантів у предпарламенті мали Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія селянських соціалістів, Українська народно-республіканська партія, Союз Українських хліборобів-демократів. Українська партія соціалістів-революціонерів та гетьманці перебували в опозиції, тому своїх делегатів до Ради Республіки не висилали.

З огляду на загальне переконання про швидке повернення в Україну, що існувало серед політичних течій, Рада Республіки приймала та схвалювала звіти уряду, займалась опрацюванням різних законів, розпоряджень, розробляла заходи, які планувалось впроваджувати у життя у звільненій від окупації Радянської Росії Україні¹⁴. Вона спробувала упорядкувати склад верховної влади – Директорії, врегулювати питання взаємовідносин з Польщею, намагалась опікуватись інтернованою армією, визначити службові доручення уряду, вирішити питання амністії¹⁵.

З компетенції законодавчого органу виключались питання про державний устрій УНР, її Конституція, зміни в засадах робітничого та земельного законодавства, щодо прав національних меншин. Їх мало вирішити повноправне народне представництво, скликане на території України¹⁶.

Голова предпарламенту І. Фещенко-Чопівський стверджував, що у перші два місяці свого існування Рада Республіки зуміла привернути до себе увагу українського громадянства та надати докази “твердої національно-консолідованої державотворчої думки”. Вона стримувала “напівголодне й дезорієнтоване громадянство від непотрібних акцій, зосереджувала на собі увагу армії, що сиділа за дротами, та підтримувала надії патріотів – тих, що

пішли на еміграцію і тих, що залишилися там, на Україні”. Рада Республіки представляла Українську державу, як існуючу суверенну¹⁷.

Один із активних учасників українського національного державотворення І. Мазепа погоджувався з тим, що у перші місяці свого існування (лютий – квітень 1921 р.) Рада Республіки в значній мірі посприяла оздоровленню еміграційного життя у Польщі та інших країнах Європи. Своїм існуванням вона допомогла Державному Центру УНР врятуватись від передчасного занепаду¹⁸.

Відсутність однакості у поглядах на майбутнє України та єдності дій у представників різних партій позначились на внутрішній ситуації у Раді Республіки. Так, депутат С. Шемет після свого обрання заступником голови Союзу хліборобів України об’єднався з представниками хліборобів-демократів з Ради Республіки та розпочав з ними спільну прогетьманську акцію у таборах серед війська та виголоднілих урядовців Державного Центру УНР. С. Шемет обстоював передачу представництв верховної влади та уряду УНР в руки гетьмана України¹⁹. У свою чергу ЦК УПСР 14 березня 1921 р. надіслало польському уряду декларацію, у якій засвідчило відданість польсько-українському зближенню, підтвердило попередні зобов’язання УНР щодо Польщі, визнало питання Східної Галичини внутрішньою польською справою²⁰. Такі дії, без сумніву, шкодили справі відновлення української державності.

Основними завданнями уряду УНР стала підтримка зв’язків із українськими землями та вивчення ситуації в Україні, підготовка до чергової активізації повстанського руху в Україні.

25 березня 1921 р. керуючий Міністерством фінансів УНР П. Відибіда, інформуючи про фінансовий стан Державного Центру, повідомив про виготовлення у Польщі трьох з половиною із десяти мільярдів українських карбованців для потреб запланованого в Україні заходу²¹.

Рада Уповноважених ЗУНР 1921 року зазнала чергової реорганізації: уповноваженим преси і пропаганди призначили О. Назарука, з питань внутрішніх та інших справ – Р. Перфецького, К. Левицький з 1 лютого 1921 р. керував закордонними справами. Політичний провід у Галичині здійснювала Міжпартійна рада (складалась із УРП, УНДП, ХСП), яка час від часу випускала відозви до населення. Нелегально діяла у Львові Українська Національна Рада, яка інколи збиралась для вирішення певних питань. Є. Петрушевич вимагав в українського населення Галичини бойкотувати будь-які польські акції. Так, 1921 р. під час польського перепису населення в Галичині чимало українців відмовлялись від того, щоб їх переписували. Один із колишніх урядовців І. Макух за такі дії був навіть покараний триденним арештом²². Молодь відмовлялась нести службу у польському війську.

Уряд ЗУНР в екзилі сконцентрував свої зусилля на дипломатичній сфері. Є. Петрушевич звертався до держав Антанти з нотами та меморіалами у справі Галичини, повідомляв про насильство польської окупаційної влади над українським населенням у краї. 23 лютого 1921 р. Рада Ліги Націй визнала, що Галичина перебуває поза кордонами Польщі, тому для неї не можуть поширюватись постанови мирного договору про права національних меншин, питання правового становища Галичини повинна була вирішити Рада Амбасадорів²³. Нотою від 30 квітня 1921 р. голова Української Національної Ради Є. Петрушевич запропонував державам Антанти проект “Основ державного устрою Галицької Республіки”, у якому домагався звільнення від польської окупації Галичини, визнання незалежності краю²⁴. 27 вересня 1921 р. загальні збори Ліги Націй ухвалили резолюцію про те, щоб її Рада звернула увагу головних союзних і прихильних держав на потребу унормувати правове становище Східної Галичини²⁵.

Найважче завдання стояло перед місією ЗУНР у Парижі (з лютого 1921 р. по 14 березня 1923 р. її керівником був С. Витвицький). Місія підтримувала постійні контакти з Міністерством закордонних справ Франції, періодично відвідуючи його поодиноких референтів, надаючи їм відповідні меморандуми, у яких повідомлялось про польський режим в Галичині та створене ним положення, приверталась увага до опору українського населення. Численні переговори проводились з французькими послами та сенаторами, які на підставі отриманої інформації порушували “галицьке питання” на засіданнях французького парламенту. Підтримувались постійні зв’язки з Комісією закордонних справ у Палаті послів. Для ознайомлення французьких політичних кіл з “українською проблемою” на шпальтах періодичних Франції вміщувалась відповідна інформація. Подібна робота здійснювалась і в Англії²⁶.

Є. Петрушевич досяг чималої прихильності міжнародної дипломатії, але це не вирішило “галицького питання”, не була сприятливою політична ситуація. Помилкою Ради Міністрів УНР та Є. Петрушевича було те, що вони не проводили роботу з населенням Галичини, застерігали його від будь-яких рухів, вимагаючи від нього сліпої покори та очікування рішення міжнародної спільноти. Є. Петрушевич вважав, що подальшу діяльність має визначати не народ, а політичний центр за кордоном²⁷.

Уряд УНР також відновлював зв’язки з дипломатичними представництвами, які діяли практично у всіх європейських країнах. Дипломатичні представники УНР продовжували звітувати Раді Міністрів.

18 березня 1921 р. Рада Республіки прийняла привітання парламенту Аргентини. Повіреном уряду УНР у справах Аргентини

призначили М. Шумицького. Йому 12 липня 1921 р. С. Петлюра доручив особисто інформувати про УНР в Аргентині, Бразилії та інших південно-американських республіках. М. Шумицький повинен був організувати консульську службу, грошову допомогу для різних благодійних завдань в Україні, увійти у приязні стосунки з польським представником. За час перебування в Аргентині йому доручалось вистудіювати місцеві мови, щоб вивчити країну, постійно інформувати про неї український уряд і громадян²⁸. На початку осені 1921 р. або навесні 1922 р. С. Петлюра очікував “антибільшовицьких подій” в Україні, у зв’язку з чим планував організаційно підготуватись та заручитись підтримкою інших держав.

В еміграції працювали всі цивільні міністерства. Так, Міністерство освіти УНР в екзилі (очолювали П. Холодний, С. Сірополко, В. Прокопович) займалось культурно-освітньою роботою серед дітей емігрантів та інтернованих у таборах військових. Було відкрито дві українські гімназії у Тарнові та Ченстохові, кілька середніх шкіл, школа пластунів у таборі Щепіорно, де навчання проводилося за програмою та статутом єдиної школи, над яким Міністерство освіти продовжувало працювати у Тарнові. Міністерство організувало лекції та систематичні курси у таборах та військових частинах, зайнятих вільною працею. Починаючи з 16 листопада 1921 р. у таборах проводились регулярні заняття на академічних, богословських, українознавчих, педагогічних курсах, курсах іноземних мов, правопису. До їх програм входили історія України, географія, математика, українська мова, психологія, педагогіка. У таборах організовано Товариство плекання військових знань, філософський гурток ім. Г. Сковороди, літературне товариство “Веселка”, культурно-освітній гурток²⁹.

На початку березня 1921 р. почалась криза уряду УНР. Виникла потреба скоротити кількість міністерських посад і перейти на “еміграційне становище”, однак, жодна політична партія не хотіла змиритись із зменшенням свого представництва у Раді Міністрів. За таких умов депутат Ради Республіки М. Корчинський застерігав, що перед утворенням нового кабінету предпарламент повинен твердо заявити про продовження лінії політики, яку уряд проголосив перед виїздом на територію Польщі та притримувався до березня 1921 р. Основною лінією політики повинна була залишитись орієнтація на Антанту³⁰.

Після призначення 25 березня 1921 р. новим прем’єр-міністром В. Прокоповича, С. Петлюра на засіданні сеньорен-конвенту заявив про відсутність чіткої програми державного будівництва, наказував зробити все можливе, щоб про діяльність Державного Центру УНР знали в Україні. Від нової Ради Міністрів вимагали підготувати відповідні законопроекти і передати їх на затвердження до Ради Республіки. Особлива роль

відводилась Міністерству закордонних справ та Міністерству народного господарства. Вони повинні були підсилити “закордонну політику та матеріалізувати її”. Передбачалось надати хаотичним повстанням в Україні державного спрямування, делегуючи в Україну нові сили³¹.

Ризький договір між Польщею та Радянською Росією, підписаний у квітні 1921 р., ще більше загострив ситуацію: упав авторитет уряду УНР, загальмувалась продуктивність парламентської діяльності предпарламенту. В умовах польської сторони, доведених С. Петлюрою до Президії Ради Республіки та прем'єр-міністра, передбачалось згорання діяльності Ради Республіки, скликання її за потребою Ради Міністрів, припинення існування Державного Центру УНР у Тарнові. Робота урядових структур набувала конспіративного характеру, гарантій офіційній діяльності Раді Республіки на території Польщі не надавалось³². Організоване політичне життя Державного Центру УНР на еміграції після підписання Ризького договору, як твердив учасник тих подій І. Мазепа, завмирало³³.

Ризький мирний договір відтягнув визнання Польщею уряду УНР, що втратив спеціальний статус на території Польщі. Українське посольство у Варшаві замінили Центральним комітетом української еміграції³⁴.

Більшість української еміграції, що перебувала за межами Польщі – у Берліні, Відні, Празі вважала, що Державний Центр УНР у своєму тодішньому складі збанкрутував і не міг репрезентувати у світі ідею української державності³⁵.

Наприкінці квітня 1921 р. Рада Республіки звернулася до уряду з проханням розробити законопроект про розширення цієї представницької структури іншими верствами населення, а також представниками лівого та правого крила партійних фракцій. Рада тимчасово припинила засідання та поширила звернення до українського народу, у якому закликала громадян України до об'єднання та самоорганізації³⁶. Відтоді засідання цього представницького органу відбувались нелегально. Почалась внутрішня криза – зі складу Ради почали виходити фракції (19 травня 1921 р. – українські соціал-демократи, єврейська партія, у липні – серпні – фракції селянської соціалістичної партії та українських соціалістів-федералістів (13 липня), залізничників та поштовиків (30 липня), народно-республіканської партії (14 серпня))³⁷. Фракція соціалістів-федералістів відкликала своїх представників з Ради Міністрів. 18 липня 1921 р. про свою демісію заявив прем'єр-міністр УНР В. Прокопович.

4 липня 1921 р. Рада Республіки прийняла закон про асигнування Міністерством освіти УНР допомоги у сумі 12 млн. грн. культурно-освітнім організаціям³⁸. При чому планувалось, що визначені кошти виділятимуться з Державної скарбниці щомісячно у період з травня по

серпень 1921 р.³⁹. Прийнятий закон у розрізі фінансової ситуації набував характеру популістського, вказуючи швидше, на прагнення привернути увагу до діяльності Ради. Фінансова криза в урядових структурах до середини липня 1921 р. посилилась. Державна скарбниця була порожньою, фінансові операції Міністерства фінансів УНР – невдалими, урядовцям декілька місяців не виплачувалась заробітна платня. У період перебування Державного Центру УНР в екзилі, незважаючи на еміграційне становище, продовжували здійснюватись кадрові призначення, хоча декого з урядовців відправили у безтермінову відпустку, чимало – звільнили, навіть не здійснюючи оплати їх праці. На 22 березня 1922 р. лише Канцелярія Директорії нараховувала 17 осіб, яких звільнили без повернення заборгованості із заробітної платні, ще троє перебували у безтерміновій відпустці, без зарплати працювало шість осіб⁴⁰.

3 серпня 1921 р. Голова Директорії видав декрет про завершення роботи Ради Республіки першого скликання. З 5 серпня 1921 р. почав функціонувати новий уряд на чолі з П. Пилипчуком, який підтвердив припинення повноважень парламенту через відсутність необхідного кворуму. Останній чотирнадцятий пленум Ради Республіки завершився 15 серпня 1921 р.

Причина розпуску предпарламенту була передусім й у фінансовій неспроможності Державного Центру УНР утримувати таку установу, як Рада Республіки, відсутності можливостей виплачувати посольські дієти її депутатам. У еміграційних умовах ставали непотрібними прийняття законів та постійний контроль за діяльністю уряду. Важка процедура узгодження різних політичних справ поміж численними фракціями Ради Республіки гальмувала поточну роботу. Працювати міг лише невеликий колектив, з якого складався уряд⁴¹.

Українські урядовці, перебуваючи за кордоном, ретельно готувались до повернення в Україну, розробляючи кожен у своєму відомстві план всебічного утвердження української державності.

Депутат Ради Республіки, а згодом керівник Міністерства фінансів УНР В. Приходько, у своєму листі до Голови Директорії (від 26 жовтня 1921 р.) висловив міркування про потребу запровадження після повернення в Україну форми одягу для урядовців УНР. Зовнішні атрибути, на думку В. Приходька, впливали на підсвідомість українського народу, а недооцінка їх значення шкодила державному будівництву, оскільки атрибутика визначала зовнішній вигляд української державності. В. Приходько стверджував, що серед причин того, що українська влада “тонула в масі і забувалась всіма”, починались розхлябаність і розвал тилу та фронту, завершувався черговий державний експеримент, одне з перших місць займає “невміння поставити справу державності з

зовнішнього боку”⁴². В. Приходько закликав припинити послуговуватись при державному будівництві особистими переживаннями та враховувати психологію маси, яка повинна бачити й відчувати та вимагати яскравого відображення влади⁴³. Вирішення цієї негайної, на його думку, справи мало покладатись на Державний Центр УНР в екзилі. В. Приходько вважав, що закладати фундамент державності та будувати державу слід з дрібниць. Введення форми одягу з поверненням в Україну стало б сприятливим для урядовців з практичної сторони, оскільки ті були “голі та босі”, а постачання – прекрасним державним завданням для кооперації⁴⁴. С. Петлюра прийняв позитивну ухвалу щодо введення форми після повернення в Україну, наказав прем’єр-міністру розглянути розроблені проекти одягу та відзнак, подати йому на затвердження⁴⁵.

17 листопада 1921 р. С. Петлюра доручив Міністру закордонних справ УНР А. Ніковському переглянути реєстр перекладної літератури, утворити програму майбутніх перекладів, організувати групу перекладачів і редакторів з метою піднесення українського життя після падіння більшовизму. Також планувалось забезпечити молодь, урядовців, лікарів українською літературою, студентів юридичних факультетів – підручниками для студіювання міжнародного права⁴⁶.

Великі надії на повернення в Україну уряду УНР були пов’язані з підготовкою чергового рейду в українські землі українського війська. Розгортання повстанського руху в Україні навесні 1921 р. надавало надію на успішність нового походу. Похід під загальним командуванням Ю. Тютюнника розпочався у листопаді 1921 р. Він був спланований урядом УНР та Головним Отаманом С. Петлюрою, який вважав, що настав час використати селянські повстання в Україні і при збройній допомозі української армії, що знаходилась у Польщі в таборах інтернованих, позбутись ворожої окупації⁴⁷. Однак другий Зимовий похід закінчився 21 листопада 1921 р. трагічним розгромом військ повстанців під Базаром. Поразці українського війська сприяли сильні морози, брак зброї (яку сподівались здобути в Україні від ворога), а також проінформованість більшовицької розвідки про початок рейду. Уряд П. Пилипчука не зміг виконати покладених на нього завдань. Поразка українського війська практично сприяла ліквідації тарнівського осередку Державного Центру УНР. Превентивні заходи, що здійснювались у “тарнівський період” (листопад 1921 р. – перша половина 1923 р.), для повернення українських структур в українські землі виявились неідеальними.

Українське громадянство було розчароване, проте, робота урядовців із відновлення української державності тривала. Велике значення відводилось дипломатичній діяльності. С. Петлюра вбачав велику небезпеку у тому, що Міністерство закордонних справ УНР не

надавало українським закордонним представництвам інформаційного матеріалу про становище в Україні, яким вони могли б оперувати у своїй діяльності. 4 жовтня 1922 р. він звертав увагу прем'єр-міністра А. Лівіцького на випадковість взаємозв'язків цього міністерства та українських закордонних представництв⁴⁸.

Починаючи з 1922 р. урядовці та інші емігранти почали роз'їжджатись. 1923 р. у Польщі ліквідували табори для інтернованих. Урядові установи УНР та їх члени розмістились у трьох європейських столицях – Варшаві, Парижі, Празі, частково – у Бухаресті. Прем'єр-міністр УНР з більшістю співробітників переїхав до Варшави, Головний Отаман С. Петлюра та віце-прем'єр-міністр В. Прокопович оселились у Парижі.

Навесні 1922 р. предметом нарад міжнародної конференції в Генуї стало “галицьке питання”. Воно перетворилось в актуальну міжнародну проблему. Представники уряду ЗУНР в екзилі порушували його на міжнародному конгресі прихильників Ліги Націй у Празі (в липні 1922 р.) та конгресі миру у Лондоні. Обидва конгреси вирішили підтримувати українські домагання. Дипломатичній акції уряду ЗУНР в екзилі і його представництв у Парижі і Лондоні у 1922 р. допомагав митрополит А. Шептицький.

Восени 1922 р. у Галичині та на Волині проведено вибори до польського сейму і сенату, результати яких за передбаченням Польщі повинні були засвідчити підтримку польської влади населенням, її суверенність в українських землях. Є. Петрушевич вимагав від українського населення бойкотувати вибори в Галичині, побоюючись, що переможуть польські кандидати, радив брати участь у виборах на Волині⁴⁹. Західноукраїнський уряд стояв на державницьких позиціях, знаючи, що вияв будь-якої компромісності міг бути використаний польською стороною проти українських домагань і що жоден компроміс не був би нею дотриманий⁵⁰. Міжнародна ситуація зумовила ухвалення Радою Амбасадорів 14 березня 1923 р. рішення про приєднання Галичини до Польщі при забезпеченні для краю автономії. Уряд ЗУНР в екзилі саморозпустився.

Протягом 1923 – 1924 рр. українська інтелігенція після тривалих дискусій визначила, що політичною діяльністю за кордоном повинен керувати уряд УНР в екзилі. Основною територією, на якій продовжував здійснювати свою діяльність уряд, залишалась Польща, де опинились українські землі з понад сімома мільйонами українського населення та до 1939 р. перебувала більша частина цивільних та військових емігрантів.

Існування Державного Центру УНР мотивувалось потребою усунення чужоземної окупації та відновлення суверенності Української держави, і, у свою чергу, свідчило про продовження боротьби за українську державність в еміграції легітимно створеною владою.

Напрямки діяльності уряду УНР в екзилі були визначені за життя С. Петлюри, але почали активно реалізовуватись лише після його загибелі у 1926 р. Планів уряду, незважаючи на популяризацію у періодичних виданнях, не деталізували. З колишніх урядовців в еміграційних структурах влади УНР продовжили свою роботу А. Ливицький, О. Лотоцький, А. Яковлів, В. Прокопович, В. Садовський.

Урядовці УНР вважали, що єдиний шлях до визволення України – розпад Радянського Союзу. Реалізації визначених планів мали посприяти події зовнішньої війни з іншими європейськими державами або внутрішня революція серед неросійських народів.

Уряд УНР передбачав відновити армію, підтримувати зв'язки з потенційними кадрами українського повстанського та революційного рухів, вивчити реальне становище в Україні (особливо національні, економічні, соціальні аспекти), підготувати цивільних фахівців для налагодження державного життя у відновленій Українській державі, організувати кадри, які могли б підтримати уряд УНР на чужині. Планувалось сформуванню приязне ставлення інших держав та народів до ідеї відновлення української державності, встановити зв'язки з українським населенням, що перебувало під польською, румунською, чехословацькою окупаціями⁵¹.

Вдалось розвинути активну діяльність з вишколу українського війська. Здійснювалась підготовка керівних кадрів для армії. Для розвитку їх військової майстерності невелику частину підготовлених осіб вдавалось працевлаштувати в арміях інших держав. Однак бракувало рядових вояків для армії, колишній особовий склад за віком був непридатним для несення військової служби.

Ситуацію в Україні передбачалось вивчати через створений у 1930 р. у Варшаві Український науковий інститут (УНІ-В) (директор – О. Лотоцький, з 1939 р. – А. Яковлів), який фінансувався з бюджету Міністерства освіти Польщі. За таємною угодою з польським урядом, як свідчив Р. Смаль-Стоцький, УНІ-В мав стати законспірованою президією української Ради Міністрів та науковим бюро планування повернення в Україну. Існувала домовленість про те, що кожен діючий віце-прем'єр повинен бути директором Інституту, секретар і співробітники установи призначались урядом УНР⁵².

Навесні 1932 р. віце-прем'єр уряду УНР О. Лотоцький утворив “Комісію перекладу Св. Письма і книг богословських при Українському Науковому Інституті”, у якій виконував обов'язки заступника голови. Заходами Інституту видано Псалтир, “Літургію Св. Йоана Золотоустого”, “Божественну літургію Св. Василя Великого”⁵³. О. Лотоцький під час

посиленої наукової діяльності за перебування у Варшаві написав і опублікував “Українські джерела церковного права”, “Автокефалію”⁵⁴.

Інститут видав низку праць культурницького та історичного характеру, серед авторів яких були визначні українські державні діячі. Чимала кількість робіт з питань економіки, культури, права зберігалась в Інституті в рукописах. Їх планувалось використати для здійснення заходів з визволення України. Головна увага присвячувалась вивченню тодішньої української дійсності. Студіюючій молоді виплачувались стипендії, її готували до наукової роботи в різних сферах життя в Україні. Функціонуючі в Інституті правничий та економічний семінари вивчали життя в Україні в умовах радянської окупації. Найбільшими досягнення були в економічній ділянці. Однак науковий доробок Інституту знищено у ході Другої світової війни.

За дев’ять років роботи УНІ-В видав 54 томи наукових праць у 14 серіях, 13 томів творів Т. Шевченка (із 16 запланованих)⁵⁵. Найпочесніше місце серед праць Інституту зайняла серія, присвячена економічним проблемам України⁵⁶.

Починаючи з 1925 р. одним із основних напрямків роботи уряду УНР стала дипломатична діяльність. Уряд УНР орієнтувався на держави колишньої Антанти – Англію і Францію. Підтримувались контакти із США, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, були тісними зв’язки з Японією, Італією. На початку 1926 р. прем’єр-міністр УНР А. Лівіцький підписав угоду про дружні взаємини з Кавказькою конфедерацією (Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ)⁵⁷.

Втрата наприкінці 1920 р. контролю уряду над українською територією стала причиною відхилення клопотання про вступ до Ліги Націй. Певний час продовжували функціонувати українські дипломатичні посольства та місії, які в одних державах ліквідовано після встановлення дипломатичних відносин з СРСР, в інших – через брак фінансового утримання. Місії УНР поступово втратили офіційний дипломатичний статус. Урядовці УНР сконцентрували свою увагу на Женеві, де містилась штаб-квартира Ліги Націй, постійно туди навідуючись (з 1936 р. – В. Прокопович). На ім’я голови Асамблеї Ліги Націй чи її Ради надавались меморандуми у справах України (з проблеми голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, з приводу прийняття СРСР до Ліги Націй у 1935 р., терору в Україні з боку радянської окупаційної влади). Часто у Женеві відбувались спільні демарші з екзильними урядами Грузії, Азербайджану, Північного Кавказу, Туркестану в делегаціях різних держав при Лізі Націй, куди подавались меморандуми. Про це постійно публікувались статті в іноземній пресі⁵⁸. Робились численні виступи у польських політичних колах з вимогою змінити політику в Галичині та на Волині. На форумі

Міжнародної унії приятелів Ліги Націй делегацією уряду УНР порушувалась справа пацифікації у Галичині⁵⁹.

Уряд віддавав перевагу взаємозв'язкам з державами Західної Європи, а не з тими країнами, у яких утвердились тоталітарні режими і було невиразним ставлення до України⁶⁰. Урядовці УНР, очікуючи занепад радянського окупаційного режиму в Україні, сприяли підготовці кадрів для всіх сфер суспільно-політичного життя. Еміграція не могла забезпечити відновлену Українську державу потрібними фахівцями, тому розраховували на кадри, підготовлені в Україні.

У Чехословаччині було створено три українські вищі навчальні заклади – університет та педагогічний інститут у Празі, господарську академію в Подебрадах. Багато українських студентів отримували стипендії, навчаючись у чеських вищих школах⁶¹. Більша частина викладачів цих закладів складалась з колишніх урядовців УНР, співробітників і прихильників уряду, які були опорою для діяльності УНР в екзилі (О. Лотоцький, В. Садовський, А. Яковлів, С. Тимошенко та інші). Ректором Української господарської академії у Подебрадах став професор Б. Іваницький, директор департаменту Міністерства господарства, роль якого у системі Державного Центру УНР постійно зростала. У той час коли розвиток культурного життя чехи підтримували, справа відновлення української суверенної держави не викликала у них позитивного ставлення.

Уряд УНР сприяв працевлаштуванню за фахом випускників українських навчальних закладів. Це робилося з метою збереження у них до часу повернення в Україну відповідного рівня знань. Через громадські організації, зокрема Український республіканський клуб у Празі (очолював прем'єр-міністр О. Лотоцький), уряд УНР надавав субсидії міжнародним студентським організаціям.

Урядовці УНР були активними учасниками громадсько-політичного життя української еміграції, чим підтримували легітимно обрані органи державної влади УНР та розвиток ідеї української державності. Український громадський комітет у Празі, провідну роль в якому відігравали колишні міністри УНР М. Шаповал та Н. Григорій у 1921 – 1925 рр. надавав значну матеріальну та юридичну допомогу емігрантам у Чехословаччині, особливу увагу звертаючи на культурно-освітні потреби. За участі Комітету у Чехословаччині засновувались вищі та середні навчальні заклади, бібліотеки, культурно-освітні товариства⁶².

Про культурний і духовний розвиток української еміграції у Польщі у 1923 – 1939 рр. дбав Український центральний комітет⁶³. Його активними діячами були урядовці УНР В. Прокопович (очолював до 1924 р.), М. Ковальський, О. Саліковський, В. Андрієвський.

Постійну інформаційну діяльність здійснювало у Варшаві у 1929 – 1939 рр. “Українське інформаційне бюро” (очолював М. Ковалевський), що видавало щоденні бюлетні про події у СРСР. Бюро як окрема одиниця увійшло до польської приватної агенції під назвою “Телеграфічна агенція експрес”. Це полегшило доступ до іноземної преси, відомості в якій про Україну, щоб зацікавити засоби масової інформації, прагнули подавати комплексно, нероздільно з подіями у СРСР⁶⁴.

Уряд УНР усіма можливими засобами підтримував українське відродження у Карпатській Україні. За його сприяння справа Карпатської України вперше була порушена на міжнародному рівні. 1938 р. прем'єр-міністр УНР В. Прокопович з нагоди зустрічі А. Гітлера та О. Чемберлена надіслав їм телеграму, у якій зосереджував їх увагу на прагненні українського населення Карпатської України до здійснення свого державного життя. Телеграму поширили в швейцарських та німецьких періодичних виданнях. справа Карпатської України й українського визвольного руху порушувалась також у меморандумі уряду УНР до учасників Мюнхенської конференції (А. Гітлера, Е. Деладьє, Б. Мусоліні, О. Чемберлена). У документі наголошувалось, що без відновлення суверенної Української держави та держав інших неросійських народів справа миру в Європі і світі зазнаватиме постійної загрози⁶⁵. Проблема Карпатської України систематично висвітлювалась у тижневику “Тризуб” та Бюлетні уряду, швейцарській пресі. Уряд УНР пропонував Карпатській Україні не лише підтримку на міжнародній арені, а й 4000 старшин для утворення Армії Карпатської України⁶⁶.

Уряд Карпатської України, що виїхав до Праги, не був офіційно визнаною еміграційною структурою, однак, його представники на громадських засадах займались дипломатичною діяльністю. З серпня 1939 р. легально діяла лише Ліквідаційна канцелярія колишнього уряду. Її метою стало вирішення всіх питань, пов'язаних із закарпатською еміграцією (оформлення дозволу на проживання, влаштування на роботу, навчання). С. Клочурак та В. Шандор займались допомогою біженцям із Закарпаття, понад двадцять тисяч яких опинились у Чехословаччині. За неповні два тижні роботи їм видано 620 документів. Від імені уряду Карпатської України С. Клочурак виступав на захист прав державних службовців, працівників громадських юридичних корпорацій української національності, наполягаючи, щоб їм, як і чехам, забезпечувались всі права⁶⁷.

30 листопада 1939 р. уряд Карпатської України звернувся до міністра закордонних справ Німеччини Іоахіма фон Ріббентропа з меморандумом, у якому обстоювалась думка відокремити Карпатську Україну від Угорщини та об'єднати її на умовах федерації із Словаччиною⁶⁸.

Початок Другої світової війни сприяв припиненню дипломатичної діяльності. Частина уряду УНР у Чехословаччині перебувала в німецькій окупації. Урядовці УНР ув'язнювались німцями (частково у Варшаві, Празі та Бухаресті). Було заарештовано і Президента УНР А. Лівницького. Ще на початку 1938 р. було вирішено, що за умови окупації уряду УНР у Чехословаччині та Польщі, відповідальність за подальшу його діяльність перебирала на себе частина уряду у Франції (в Парижі). А. Лівницький всі прерогативи свого правління передав голові уряду В. Прокоповичу. Тимчасовий президент В. Прокопович виступив із заявою про те, що уряд УНР у ході воєнного конфлікту підтримує західні держави – Англію та Францію. Розуміючи колоніальні плани Німеччини урядовці намагались не діставатися в руки окупаційних німецьких військ. Це було умовою провадження на міжнародній арені незалежної української політики⁶⁹.

В. Прокопович у період окупації Франції деякий час перебував в її неокупованій частині. Трохи згодом, повернувшись у Париж, передав Президентові УНР А. Лівницькому його повноваження. У середині серпня 1939 р. М. Лівницький відвідав Варшаву із спеціальною місією від голови уряду В. Прокоповича, щоб повідомити урядовців про їх переїзд з Польщі до нейтральної країни. А. Лівницький з родиною, співробітники уряду та установ, які співпрацювали з урядом УНР планували виїхати з Варшави у напрямку Румунії⁷⁰. Оскільки уряд не був спроможним організувати регулярну евакуацію, всі бажаючі здійснити переїзд до Румунії повинні були зробити це самостійно. У дорозі урядовців застала звістка про наступ 17 вересня 1939 р. радянських військ, що перетнули дорогу до Румунії. Почалось повернення до окупованої німцями Варшави. У вересні 1939 р. помер О. Лотоцький, у Празі як представник уряду УНР був заарештований А. Яковлів. У Варшаві ув'язнили А. Лівницького, якому пропонувалось переїхати до Берліну.

Уряд УНР в екзилі намагався консолідувати українські політичні сили. Після смерті В. Прокоповича обов'язки голови уряду перейшли до професора А. Яковліва. З початку 1945 р. фактичним керівником уряду став К. Паньківський. Рада Народних Міністрів УНР у роки Другої світової війни працювала лише за окремими напрямками. По закінченні воєнних дій розпочались наради, які мали пожвавити боротьбу за українську національну державність, сприяти консолідації політичних сил навколо Державного Центру УНР. Українська еміграція розуміла, що для того, щоб не розпорозитись та представляти собою істотну силу слід об'єднатись. Ідея визволення української нації від окупації стала консолідуючою. Однією з причин, яка повинна була прискорити об'єднання українських сил в еміграції, стала чергова ідеологічна чистка, що у 1946 р. розпочалась у СРСР і увійшла в

історію під назвою “ждановщини”. Значних втрат зазнала піддана репресіям українська інтелігенція, найкращі надбання якої знищували.

Того ж року, перебуваючи в еміграції, І. Багрянний написав свій відомий памфлет “Чому я не хочу повертатись до СРСР?”, у якому, викриваючи репресивну політику радянської влади, стверджував, що не хоче вертатись до своєї Вітчизни саме тому, що любить її. Він був переконаний, що любов до Вітчизни, до свого народу, тобто національний патріотизм у СРСР є “найтяжчим злочином. Так було цілих 25 років, так є тепер. Злочин цей зветься на більшовицькій мові – на мові червоного московського фашизму – “місцевим націоналізмом” [...] Я вернусь до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концтаборах, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська. Коли НКВС піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький...Коли нам, українському народові, буде повернене право на свободу і незалежність в ім'я християнської правди і справедливості”⁷¹. Такий час настав нескоро, для його досягнення було затрачено тривалі роки національної боротьби української інтелігенції на українській території та в еміграції. І. Багрянний став одним із її активних учасників, навіть очолював у 1952 – 1963 рр. Українську Національну Раду, був віце-президентом УНР в екзилі.

У 1946 р. в еміграції з ініціативи Президента УНР А. Лівницького було утворено Контактну комісію (очолював І. Мазепа) для підготовки легальної бази для створення українського предпарламенту в екзилі. Невдовзі по тому вона трансформувалась в Координаційний український комітет, у якому взяли участь всі діючі політичні партії та організації. Серед його учасників були: Український національно-державний союз, Організація українських націоналістів, Українське національно-демократичне об'єднання, Українська революційно-демократична партія, Союз земель соборної України, Селянська спілка, Українська соціал-демократична партія, Українська соціал-радикальна партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Організація українських націоналістів-самостійників державників. Названі структури поставили за мету зосередити українське політичне життя в спільному керівному осередку, який повинен був утворитись у процесі реорганізації Державного Центру УНР як останнього легітимного носія та наступника Української держави. Наслідком роботи Комітету стала підготовка “Тимчасового закону про реорганізацію Державного Центру Української Народної Республіки”. Відповідно до закону у 1948 р. було визначено структуру і конституційно-правові повноваження складових частин Державного Центру УНР – інституту Президента УНР як глави держави, Української

Національної Ради як предпарламенту та уряду УНР, відповідального перед парламентом. Свої повноваження Державний Центр УНР як закордонний наступник передбачав передати українській владі, обраній завдяки всенародному волевиявленню в Україні⁷².

На підставі закону було створено Українську Національну Раду, перша сесія якої відбулась в Аугсбурзі (16 – 20 липня 1948 р.). До складу нового парламенту обрали 36 представників від усіх політичних сил, які брали участь у консультаціях. Головою Української Національної Ради став Б. Іваницький.

Представник УНР А. Ливицький, відкриваючи перше засідання, підтвердив, що своїм законопроектом, ухваленим урядом, політичні угруповання зафіксували традицію і легальність Державного Центру, визнаючи його на тридцятому році боротьби єдиною легальною репрезентацією України та українського народу⁷³.

На сесії уряд реорганізовано, обрано нових міністрів. В. Мудрий став заступником голови Ради Міністрів, М. Ветухов – міністром внутрішніх справ, М. Капустянський – міністром військових справ, І. Багрянний – міністром преси й інформації, В. Соловій – державним секретарем. Міністрами без портфелів обрали К. Паньківського, П. Феденка, Ю. Бойка, М. Шлемкевича, С. Довгаля. Головою уряду залишився К. Паньківський.

У складі парламенту створили регуляміново-мандатну, правничу, закордонних справ, фінансово-господарчу, політико-адміністративну комісії. Були прийняті постанови про державні фінанси УНР (на час перебування Державного Центру поза межами України), Світовий Союз українців, український національний кадастр, український національний прапор⁷⁴. Перша сесія Української Національної Ради, закладаючи підвалини діяльності цієї парламентської структури, водночас завершила перший етап функціонування Державного Центру УНР в екзилі.

Першочерговими своїми завданнями Державний Центр УНР визначив: підтримку зв'язків з Україною, здійснення міжнародної політики та налагодження співпраці з представниками українських церков. Вони сприяли реалізації політики, визначеної у попередній період діяльності уряду УНР в екзилі.

Представники українського народу, що обіймали вагомі посади в урядових структурах УНР та ЗУНР в екзилі, були депутатами Ради Республіки, входили до уряду Карпатської України, Української Національної Ради, долучились до справи відродження Української держави, зробили чимало для збереження традиції української державності. Їх досягнення були б набагато більшими, якби уряди УНР і ЗУНР діяли більш

скоординовано, а їх лідери усвідомлювали вагомість для українського народу не лише державності, а й цілісності українських земель.

Відірваність від української території не давала змогу втілити в життя ідею розвитку національної державності та відновити незалежну Українську державу. Надзвичайно шкодила справі відсутність можливості безпосередньо працювати серед українського народу. Однак за відсутності національної державності урядовці легітимно обраних в Україні органів влади та їх наступники виконували надзвичайно важливу для українського народу справу – вони були носіями традиції української державності та забезпечували її тяглість поза українською територією.

¹ Срібняк І.В. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921 – 1923 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1995. – 20 с.

² Див.: Фещенко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки – Предпарламенту УНР на еміграції в Тарнові. – Львів; Республіка Комі; Дубно: Б. в., 2002. – 69 с.; Ливицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен; Філадельфія: Українське інформаційне бюро, 1984. – 72 с.; Рудницький Я. В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920 – 1985). – Оттава: Б. в., б. р. – 24 с.; Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941/ 1991/2 роками. – Оттава, 1994. – 96 с.; Городиський З. Державний центр УНР, його дія і значення в період після Другої світової війни (1948 – 1992) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – Філадельфія; К.; Вашингтон, 1993. – С. 75-84; Самійленко І. М. Перший етап Державного Центру УНР в екзилі (1920 – 1948) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – С.64-74.

³ Bruski J.J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924). – Kraków: Wzdownictwo ARCANA, 2004. – 600 s.

⁴ Лозинський М. Галичина в рр. 1918 – 1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.203.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.1-1 зв.

⁶ Там само. – Арк.2.

⁷ Баран С. Західньо-Українська Народня Республіка (1918 – 1923) // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1998. – Т. XXXV. – С.103.

⁸ Там само. – С.102.

⁹ Там само. – С.105.

¹⁰ Макух І. На народній службі. – К., 2001. – С.250.

¹¹ Рудницький Я. В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920 – 1985). – С.5.

¹² Беднаржова Т. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів, 1998. – С.9.

¹³ ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.112-115.

¹⁴ Ливицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С.15.

-
- ¹⁵ Фещенко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки – Предпарламенту УНР на еміграції в Тарнові. – С.22-23.
- ¹⁶ Фещенко-Чопівський І. Вказана праця. – С.21.
- ¹⁷ Див.: Там само. – С.22.
- ¹⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С.446.
- ¹⁹ Фещенко-Чопівський І. Вказана праця. – С.31.
- ²⁰ Там само. – С.37.
- ²¹ Там само. – С.26.
- ²² Макух І. На народній службі. – С.251.
- ²³ Лозинський М. Вказана праця. – С.216.
- ²⁴ Там само. – С.211.
- ²⁵ Баран С. Вказана праця. – С.105.
- ²⁶ Там само. – С.103-104.
- ²⁷ Макух І. На народній службі... – С.278.
- ²⁸ Петлюра С. П. Повіреному в справах УНР в Аргентині М. А. Шумицькому // Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т.ІІ. – С.501-502.
- ²⁹ Беднаржова Т. Вказана праця. – С.9-10.
- ³⁰ Фещенко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки... – С.23.
- ³¹ Там само – С.28.
- ³² Там само. – С.31-32.
- ³³ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції... – С.447.
- ³⁴ Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – С.12.
- ³⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – С.447.
- ³⁶ Фещенко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки... – С.33.
- ³⁷ Там само. – С.35.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.2. – Спр.507. – Арк.2.
- ³⁹ Там само. – Арк.1.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.121. – Арк.130-131.
- ⁴¹ Лівницький М. Вказана праця. – С.16.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.4. – Спр.6. – Арк.7-7зв.
- ⁴³ Там само. – Арк.8.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.8 зв.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.6.
- ⁴⁶ Торнтон. Лист до А.В.Ніковського від 17.11.1921 р. // Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т.ІІ. – С.507-509.
- ⁴⁷ Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – С.3.
- ⁴⁸ Петлюра С. Лист до А.М.Лівницького... – С.526-527.
- ⁴⁹ Див.: Макух І. На народній службі... – С.252, 257.
- ⁵⁰ Баран С. Вказана праця. – С.105.
- ⁵¹ Лівницький М. Вказана праця. – С.22-23.
- ⁵² Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.). – К., 2002. – С.205.

-
- ⁵³ Власовський І. Ол-р Лотоцький як церковний діяч // Лицар праці і обов'язку. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С.49-50.
- ⁵⁴ Коровицький І. Олександр Лотоцький у Варшаві в рр. 1929 – 39 // Лицар праці і обов'язку. – С.79.
- ⁵⁵ Див.: Швидкий В. Вказана праця. – С.207-208.
- ⁵⁶ Зайцев П. Мало було – Лотоцьких // Лицар праці і обов'язку – С.36.
- ⁵⁷ Лівіцький М. Вказана праця. – С.41.
- ⁵⁸ Там само. – С.38.
- ⁵⁹ Там само. – С.55.
- ⁶⁰ Там само. – С.41 – 42.
- ⁶¹ Там само. – С.44.
- ⁶² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919 – 1939. Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої. – К., 1999. – С.76.
- ⁶³ Наріжний С. Вказана праця. – С.91.
- ⁶⁴ Лівіцький М. Вказана праця. – С.43.
- ⁶⁵ Там само. – С.42.
- ⁶⁶ Там само. – С.56.
- ⁶⁷ Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944). – К., 1997. – С.90.
- ⁶⁸ Див.: Меморандум від 30 листопада 1939 р. // Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) – С.213-217.
- ⁶⁹ Лівіцький М. Вказана праця. – С.64.
- ⁷⁰ Там само. – С.65-66.
- ⁷¹ Багрянний І. Чому я не хочу вертатись до СРСР? // Вірю! – Чікаго; Харків, 2001. – С.471, 477-478.
- ⁷² Див.: Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941/ 1991/2 роками. – С. 13; Городиський З. Державний центр УНР, його дія і значення в період після Другої світової війни (1948 – 1992) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – С.77-79.
- ⁷³ Промова Президента Української Народної Республіки достойного Андрія Лівіцького (Перша Сесія УНРади в 1948 р.) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – С.138.
- ⁷⁴ Див.: Протокол засідання Першої Сесії Української Національної Ради, яка відбувалася в днях 16, 17, 18, 19 і 20 липня 1948 року в Авсбурзі, Баварія // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. – С.325-364.